

Gé Speelman

Een kroniek als deze is bedoeld om de lopende zaken in een bepaalde tijdperiode te beschrijven zonder al te veel ordening. Daarin verschilt deze kroniek niet van de werken van middeleeuwse monniken die blikseminslag, misoogst, oorlog en de inwijding van de nieuwe dorpskerk in eenzelfde regel ter sprake brachten. Tegelijk willen we in deze kroniek grote lijnen, verschuivingen en trends aan de orde stellen op het gebied van Vrouwenstudies Theologie.

Eén grote lijn is die van de blijvende zoektocht naar de bronnen van de theologie. Traditioneel worden er drie bronnen voor de theologie onderscheiden: Schrift, Traditie en Ervaring. Feministische theologes interpreteren net als alle andere theologen, schrift en traditie vanuit hun eigen ervaring. In tegenstelling tot theologen die zich aansluiten bij de heersende manieren van theologie bedrijven, krijgen ze vaak het verwijt te horen dat wat zij doen niet redelijk is, omdat ze uitgaan van hun eigen ervaring. Dat verwijt geldt alle mensen die vanuit een marginale positie in de wetenschap opereren.

Startend vanuit de eigen ervaring ontdekken feministen soms andere bronnen binnen de traditie, zoals de verhalen van slaven die voor zwarte vrouwen tot Heilige Tekst kunnen worden. Vanuit de marginaliteit ontwikkelen feministen (en andere marginalen) een minder massieve visie op de onveranderlijkheid en algemene geldigheid van de normatieve Heilige Teksten. In de zoektocht naar de bronnen blijkt telkens dat binnen groepen marginale theologen andere groepen zich nog marginaler ten opzichte van de normerende groep beweegt. Riet Bons-Storm laat zien hoe de oosters-orthodoxe vrouwen op de ESWTR-conferentie op Kreta zich opstelden tegenover de westerse feministische manier van theologie bedrijven. Kennelijk ervoeren ze dat die niet goed rijmde met hun eigen spiritualiteit. Tegelijk werd hun manier van theologie bedrijven in eerste instantie niet relevant geacht door Westerse theologes.

Misschien is de ervaring van de 'andersheid' van de theologie van oosters-orthodoxe vrouwen een aanzet tot een interculturele dialoog. Het kan ook zijn dat die 'andersheid' niet authentiek voortkomt uit de ervaring van de orthodoxe vrouwen zelf, maar heel herkenbaar 'meer van hetzelfde' is: een herhaling van de patriarchaal genormeerde heersende theologie waaraan vrouwen in het Westen zich nu juist zo moeizaam ontworsteld hebben. Kortom: stof genoeg voor een interessant debat binnen ESWTR.

De discussie over differentie die in Kreta gevoerd is, blijkt dan ook meteen relevant voor het debat tussen feministes onderling. Het is gemakke-

lijker te zeggen dat je nooit over de ander kunt beschikken en dat je de ander autoriteit moet toekennen, het is heel wat moeilijker dat in de praktijk ook te doen.

1. UIT WELKE BRONNEN PUTTEN WIJ? DE ZEVENDE CONFERENTIE VAN DE ESWTR IN KOLYMBARI, KRETA (AUGUSTUS 1997)

Tweehonderd feministische theologes uit meer dan twintig landen kwamen samen in de Orthodoxe Academie van Kreta. Veel oude bekenden treffen elkaar, maar op deze conferentie zijn ook veel nieuwe gezichten: er zijn veel Oost-Europese vrouwen, waaronder veel Oosters Orthodoxen. Er zijn ook enkele 'voormoeders': Elisabeth Schüssler Fiorenza en de in Griekenland wonende Amerikaanse Carol Christ.

Een oosters-orthodoxe theologe, Kyriaki Karidoyannes Fitzgerald, houdt het eerste referaat. De bedoeling is de oosters-orthodoxe spiritualiteit en haar bronnen uit te leggen. Zij beklemtoont de kloof tussen de 'fronima' (een soort algemene attitude en referentiekader) van de Oosterse theologie en spiritualiteit, welke twee identiek zijn, aan de ene kant en de westerse, die zij tekent als een louter academische rationele onderneming aan de andere. Theologie heeft in de Orthodoxie maar één doel: verering van God. Het is een 'dans met God', waarbij God zich openbaart. Het hoogste waar theologie en spiritualiteit op gericht zijn is: authentieke relatie. Hoe, met wie precies, en hoe de machtsverhoudingen zijn, wordt in het betoog niet duidelijk. Theologie moet leven gevend zijn. Daarin heeft ze een punt waar velen het mee eens kunnen zijn. Haar bron is de oosters-orthodoxe trinitarische traditie, zoals die door de vaders is ontwikkeld. Voor de oren van Nederlandse feministische theologes, maar ook voor vele anderen, levert de lezing slechts wrevel op.

De Zwitserse Sylvia Schroer, hoogleraar Oude Testament in Bern, stelt de tekst van de Bijbel als bron van theologie onder kritiek. Met behulp van dia's van vele opgegraven godsbeeldjes laat ze zien dat het joodse oud-testamentische godsbegrip en de Joodse godsdienst niet zijn ontstaan na een grote breuk, zoals bijvoorbeeld beschreven in Deuteronomium: de heel andere God, tegenover al de heidense goden -en vooral de godinnen. JHWH is een syncretistische godheid, ontwikkeld vanuit de Kanaänitische weergod, staand voor de vruchtbaarheid, vereerd als stier en de godin, godheden vereerd als bomen en stenen. Deze godheden stonden voor levengaven en regeneratie. Daar komen de Egyptische verbeeldingen overheen: de godheid wordt een strijdgod, agressief. De godin wordt degene, die op erotische wijze de mannelijke god stimuleert, maar geen actor meer is op zichzelf. De

godin gaat als het ware ondergronds en wordt vereerd als ster, boom, duif. Baäl heeft zich dus inmiddels vermengd met de Egyptische Teth en Ra. Daarbij komen dan nog meer invloeden, bijvoorbeeld uit Mesopotamië: de verborgen God, de berggod. Schroers punt is dat het Eerste Testament een godheid voorstelt, die zijn vorm krijgt in tegenstelling tot de goden van de omringende, bedreigende landen. De vroegere aspecten van het godsbeeld zijn verdrongen en kunnen als zodanig slechts heilloos werken. De afgrenzing van de gans andere god tegenover alle afgoden dient een identiteit die gesprek en verzoening tegengaat. Schroer betoogt dat de wortels van deze geschiedenis van syncretisme ons dragen en dat we slechts daarop voortbordurend en daaruit ook kiezend kunnen komen tot nieuwe levengevende godsbeelden.

Joan Martin, womanist theologe uit Cambridge, Massachusetts, USA houdt de tweede dag een lezing over de slavenverhalen als bron van theologie. Maar eerst worden we er weer aan herinnerd dat we in een Orthodoxe Academie in Griekenland zijn. Op het podium prijkt de bisschop, geheel voor de rol gekleed in zijn zwarte pak met zwarte muts, met lange grijze baard en snor. Een kwartier lang heet hij ons welkom. Hij zegt ons dat de moeder van God voor hem heel belangrijk is en dat daarom vrouwen belangrijk zijn. Hij geeft ons zijn zegen voor de conferentie en voor thuis. Er blijkt respect voor vrouweninitiatieven uit zijn woorden. Waarom toch word ik tot in mijn tenen geërgerd door deze gebeurtenis? Omdat uit zijn woorden waarin hij ons aanspreekt als 'christenvrouwen', weer het grote misverstand blijkt dat de ESWTR een christelijke vereniging is, waar door vrouwen theologie wordt beoefend ten behoeve van de verbetering van de kerk, binnen de grenzen door patriarchen van welke soort ook gesteld.

Eindelijk begint de lezing. 'Blackwomen' gebruiken de verhalen over de onderdrukking van en de bevrijding uit de slavernij als heilige teksten, als bronnen voor haar inspiratie, kracht en richting in het bestaan. 'Blackwoman' gebruikt Martin principieel als een woord om de verstrengeling van zwart-zijn en vrouw-zijn aan te tonen. Basis voor de functie van de slavenverhalen is de vaste overtuiging: 'concrete freedom is the will of God.' 'Blackwomen' baden tot God bij bomen, bij gebrek aan een kerk, zij riepen voorouders aan om leiding en kracht. Martin wijst op het syncretisme, dat vanzelf opkwam. Is het wel syncretisme en heeft syncretisme terecht die negatieve bijklank?

Een 'slave-narrative' is een heilige tekst, omdat het de persoonlijke en commune ervaring weergeeft in een specifieke situatie, die lijden veroorzaakt, een ervaring die tegen de normatieve ervaring van de werkelijkheid ingaat. Het slavenverhaal gaat tegen het verhaal van de slavenhouders in. Het moet dan ook meestal ondergronds gaan en is meestal oorspronkelijk niet op schrift. Het slavenverhaal kan als heilige tekst en als bron voor theologiseren

gezien worden als het standhoudt door generaties heen, meerderen aanspreekt en inspireert. Zulk een verhaal is mediator en constituant van waarheid. De basis van Martins hermeneutiek vat zij samen als: 'There is more to life than the cross! There is resurrection!' Het gaat niet om 'salvation' na het leven, volgens Martin. Het gaat om een leven gekwalificeerd door gerechtigheid en strijd tegen onverdiend lijden door de Hagars van deze wereld.

De Italiaanse theologe Letizia Tomassone betoogde in haar lezing dat een analyse van de politieke situatie van vrouwen de bron van haar theologie is. Waar de 'politics of difference' een solide basis heeft, daar vinden vrouwen de mogelijkheid om, zoals Luce Irigaray schrijft, bloemen te dragen die uit haar eigen wortels komen. Haar invulling van 'politics of difference' - vrij naar Irigaray - komt neer op een erkenning van verschillend zijn, die bron wordt voor een 'practice of difference'. Deze bestaat uit bewondering voor de ander en zicht op de plaatsen waar haar mogelijkheden de mijne kunnen verrijken, en uit een erkenning van vrouwelijke autoriteit. De erkenning van de autoriteit van de ander geeft mij de gelegenheid om mijn eigen autoriteit te leren kennen in de netwerken waarin ik leef. Tomassone tekent God als de ervaring van dit verschillend-zijn, God is zelf totaal 'anders', als een roos in de winter, maar ook als 'the Beast' ten opzichte van 'the Beauty'. Ook God moet door de ander - wij dus - geholpen worden om tot bestaan en autoriteit te komen. God kan nooit bezeten worden, zoals wij de ander nooit kunnen bezitten.

De laatste lezing was van de Duitse theologe Ulrike Bechmann, lid van het comité dat de Wereldgebedsdag organiseert. Haar punt is dat lekenvrouwen, overal ter wereld, haar eigen vorm blijken te geven aan een liturgie, die een denken aangaande God weergeeft, geworteld in haar dagelijkse situatie. Vrouwen geven haar eigen exegetische van bijbelteksten en zetten die naast de officieel erkende exegetische. Zij weigeren de autoriteit van sommige bijbelteksten te erkennen. Waanzinnig pijnlijke situaties, zoals die van vele door Japanners in de Tweede Wereldoorlog verkrachte vrouwen, de 'Comfort women', kunnen zo kritisch onderdeel van de theologie worden.

Elke lezing was een lange zit. Maar steeds stond daar de koffie klaar op het terras, met uitzicht over de zee en de rotsige kust. Het samen praten en eten was even belangrijk als de lezingen. We eten op een overdekte, maar open veranda. Weer dat uitzicht dus. Tweehonderd vrouwen, dicht op elkaar gepakt. Kretensische mannen bedienen. Een enorm gekwetter. Er is altijd retsina genoeg. De zee is er altijd om in te zwemmen, met als speciale attractie de volle maan.

Een belangrijk onderdeel van ESWTR-conferenties zijn de 'subject-groups', waar vrouwen met overeenkomende belangstelling bij elkaar komen om een paper te bespreken. Op woensdagavond komen er verschillende

vrouwen uit Kolymbari en Chania vertellen over haar vrouwenvereniging en vrouwencoöperaties. Ze zijn erg bezorgd over de invloed van het overweldigende toerisme. De vrouwen hebben vruchtenjenever, grote schalen amandelen en lokale koekjes meegebracht. Tussen de programmapunten door zingen we soms heel christelijke liederen, onder leiding van een musicologe. Hoe kunnen we met joodse, moslim- en andere theologen samenwerken, als wij maar over Christus moeten blijven zingen?

Het was een inspirerende conferentie. In elke lezing was de rode draad te herkennen van de erkende autoriteit van het subject van vrouwen, die bewust de wortels van haar religieuze inspiratie, zoals die haar traditioneel zijn voorgehouden, in haar eigen context kritisch bekijken en omvormen, totdat die wortels haar echt inzicht en doorzicht in haar bestaan kunnen geven. Het geraakt-zijn door een plaatselijke situatie van onrecht en lijden en een 'eigenwijze' omgang met canonieke teksten blijkt de bron te zijn van het theologiseren en van de spiritualiteit van vele vrouwen wereldwijd. (Riet Bons-Storm)

2. ANTWERPEN: NARRATING SELVES AND OTHERS: FEMINIST THEORY IN PRACTICE

Kreta bracht de spanning aan het licht tussen vrouwen van verschillende culturen en stromingen. Het is kennelijk moeilijk genoeg voor vrouwen vanuit één godsdienst, de christelijke, om met elkaar in gesprek te zijn. 'Practice of difference' is in de praktijk moeilijk. De neiging de ander te scheppen naar mijn beeld en gelijkenis is groot. In de feministische theorievorming in het algemeen wordt de laatste tijd veel aandacht besteed aan dit gelijkheidsdenken.

In Antwerpen werd een conferentie gewijd aan postmoderne opvattingen over identiteit die een grote rol spelen bij de feministische wetenschapsbeoefening binnen sociale wetenschappen, letteren en filosofie. De titel: 'Narrating selves and others', duidt erop dat het loslaten van het essentialistische concept van het eigen 'zelf' van de onderzoekster ook gevolg heeft voor de omschrijving van haar onderzoeks'object'. Als 'ik' niet langer een vastliggende identiteit heb, hoe voorkom ik dat ik anderen op mijn beurt ga objectiveren?

Het heette een interdisciplinaire conferentie te zijn 'On sociocultural Critique and (auto)biography', daar in Antwerpen, november 1997. Het ging over feministische vertogen als fictionele theorie, over leven als een kunstwerk, over de feministische toe-eigening van de romantische negentien-

de-eeuwse live and work-approach, over de (auto-)biografie als kritisch genre en als feministische strategie, opdat vrouwen zich teweer stellen tegenover de objectiverende wetenschappelijke blik. Over de menigvuldige pogingen van vrouwelijke wetenschapsters en schrijfsters om een vadermoord (*écriture patricide*) te begaan op de traditie en zodoende een eigen verleden, heden en toekomst te creëren. Het ging ook over lichamelijkheid en de taal van het lichaam (in plaats van wetenschappelijk schrijven over het lichaam), over dat vooral mannen in de wetenschap succes hebben en vrouwen tot kritiek zijn veroordeeld. Er was het constructie/deconstructie-debat (hoe produceer ik mijn eigen onderzoeksobject?). Vooral natuurlijk door antropologen aangezwengeld. En er was de prangende vraag: hoe (over) anderen (bijvoorbeeld vrouwen) anders te schrijven, anders dan op een objectiverende afstandelijke manier die juist - door het andere tot hetzelfde en het al gekende te reduceren - geen spaan heel laat van de niet te vatten 'andersheid' van de ander.

Eigenlijk ging het dus over alles: over ethiek, waarheid, kentheorie. In elk geval over alle belangrijke thema's van het postmodernisme-debat. Maar niet 'iedereen' leek er te zijn, dat wil zeggen niet iedereen die 'iets' aan vrouwenstudies doet: géén beleidswetenschapsters, politicologes, communicatiewetenschapsters, wél sociale wetenschapsters, literatuurwetenschapsters, (kunst-)historica's, zelfs wat filosofes, en één man.

Wat eigenlijk vooral opviel was (dus) niet zozeer de interdisciplinaire uitwisseling, maar het feit dat iedereen door hetzelfde postmoderne virus geïnfecteerd leek te zijn. Inhoudelijke (postmoderne) vragen die vrijwel overal gehoord werden: Zijn we inderdaad niets dan een serie constructies, een complex van aforismen, droomsequenties en imaginaire, of tot de verbeelding sprekende dialogen. Is het 'zelf' als een coherent continuüm, niet gewoon een normatief idee, waar we, in navolging van (in alfabetische volgorde) Beaudrillard, Butler, Derrida, Foucault, Freud, Kofman, Kristeva, Lacan, Lyotard, Rorty, en vele anderen vanaf moeten? Welks illusoire status we gauw moeten zien door te prikken opdat het onze (feministische of feminiene) drang tot verandering aan banden legt? Is het Zelf niets dan maskers, zoals Nietzsche aan het einde van de vorige eeuw al eens profeteerde? Of is het vooral het vrouwelijke zelf dat wordt gekenmerkt door een maskerade, of door een behoefte aan maskerade, zoals Joan Riviere in 1929 in psychoanalytische kring voor het eerst openlijk opperde?

Deze metaforiek van het vrouwelijke als maskerade heeft een stroom aan, psychoanalytisch geïnspireerde, feministische literatuur opgeleverd. Maskerade tegenover mannelijkheid, maskerade tegenover Zelf, maskerade tegenover waarheid, maskerade tegenover identiteit, maskerade tegenover traditie, maskerade (als spel) tegenover beheersing via de rede, maskerade

tegenover stilstand. Beweging lijkt een categorische imperatief voor feministes van de jaren negentig.

Ook de feministische esthetica van de jaren negentig schijnt geïnspireerd te zijn door humorvolle of ironische ondermijning van wat 'een ideologie van de moderniteit' wordt genoemd, en waarin de maskerade wordt ingezet tegenover het essentialisme van 'het eeuwig vrouwelijke'. Inez van Lamsweerde en Cindy Sherman worden opgevoerd als post-moderne kunstenaressen/fotografes die met nadruk spelen met de oude metaforen van vrouwelijkheid zonder ze als ideaalbeeld te presenteren. Margret Brüggmann noemt het bricolage-style. Shermans foto's van gefragmenteerde (vrouwelijke) etalagepoppen wijzen ons de weg naar nieuwe gefragmenteerde, nog inhoudsloze identiteiten. De video-films van Nan Goldin (*I'll be your mirror*; een ontroerend autobiografisch essay over twintig jaar New Yorkse *gayscene* in foto's) en Laurie Anderson (*The human face*, waarin Anderson een veelheid aan gezichten als rubberen maskers van haar eigen gezicht afstroopt) die bij wijze van ontspanning tussen de workshops in werden gedraaid, hadden dezelfde boodschap of toonden dezelfde fascinatie voor de wonderbare vermenigvuldigbaarheid, veranderlijkheid en ongrijpbaarheid van het menselijke zelf.

Het zelf als *ready-made* (Duchamp), als performance, als constructie, waarvan de betekenis verandert, afhankelijk van de interpretator/kijker/lezer? Waarom niet! Het zelf als maskerade? Yes! De (auto)biografie als *mise-en-scène* van een performatief zelf? Hoera! We hebben het aforisme herontdekt dat de jonge 'poète maudit' Arthur Rimbaud aan het einde van de negentiende eeuw, in een periode van zwart romantisme, en een heldere bui onsterfelijk maakte: 'Je est un autre.' In dezelfde periode kwam Freud overigens tot de conclusie dat het ik een ding is. De noodzaak van een herziening van de relatie van ikzelf tot mijzelf; van ik/zelf, zelf/ander of van de relatie zelf c.q. wetenschapper/object. Dat zijn zo de thema's van het feminisme van de jaren negentig. Een poging tot duiding van deze symptomatische herziening van wat ooit, één of twee decennia geleden nog maar, onder de slogan 'Het persoonlijke is politiek' werd gevat: in een chaotische, voortdurend veranderende wereld, is het logisch dat we behoefte hebben aan een ander zelfbeeld, aan een andere kentheorie, en aan een andere (wetenschaps-)ethiek. Het is logisch dat we onszelf vragen beginnen te stellen over de betekenis van de ander op het moment dat we de ander niet meer in 'onze' (traditionele, mannelijke?) maatstaven van subjectiviteit kunnen persen. Na emancipatie komt erosie (van traditie, van traditionele waarden en normen) en daarna enunciatie (van nieuwe waarden).

Op het gebied van de methodologie vaak 'ik' er (bijvoorbeeld als wetenschapster) voor de ander te objectiveren. Hoe? Door de nadruk te

leggen op de ontmoeting en het proces. Kennis vergaren is in de jaren negentig een proces, een ontmoeting, en een onderhandeling geworden over de gezamenlijke werkelijkheid die beiden, kenner en gekende, zelf en ander kunnen bewonen. In plaats van het grote verhaal verschijnt er een eindeloze stoet van kleine verhalen (autobiography), die op zijn best 'lokale, gesitueerde kennis' opleveren.

We zijn ons ervan bewust geworden dat schrijven over die ander óók schrijven over mezelf betekent, een 'schaduw-biografie' over mijn verwachtingen en vooronderstellingen omtrent die ander en over hoe ik die in de loop van het onderzoeksproces heb moeten bijstellen. Dat, tenminste, is de betekenis van de haakjes rondom het 'auto' uit de titel: 'On socio-cultural critique and (auto)biography'. De wetenschap is een onderhandelingsplek, als het geen slagveld is geworden waar verschillende visies op de werkelijkheid en 'anderen' met elkaar strijden. En de wetenschapster wordt een verhalenvertelster. De roep om beweeglijkheid en veranderlijkheid - noem het maskerade, noem het bricolage, noem het deconstructie - is spannend! Het levert spannende onderzoeksvragen op en spannende verhalen. Minstens zo spannend echter is de vraag naar de status ervan. Gaat het om uitstel? Nieuwe, gefragmenteerde, nog inhoudsloze en inconsistente identiteiten, nog in beweging zijnde zelden... Wanneer raken we de onderhandeling, het proces of het slagveld moe? Hoe lang houden we dit vol?

Ergens tussen vandaag en morgen moeten we toch behoefte krijgen aan sporen die blijven, die betrouwbaar zijn en die iets méér over gisteren zeggen dan dat het een resultaat is van een nooit eindigend interpretatief proces. Een verhaal dat stáát (als een huis). Maar nee, laat ik niet sentimenteel worden. Die behoefte aan het laatste woord, dat is weer diezelfde behoefte aan een consistente identiteit (zelf, ander)...
(Bibi Straatman)¹

Bij de interdisciplinaire discussie in Antwerpen leken de theologes te ontbreken. Al is veel van wat ter sprake komt voor hen niet onbekend. Hoe kunnen theologes beter inhaken op discussie binnen andere disciplines en ook internationaal haar bijdrage leveren? Uit het rapport over internationalisering blijkt dat dat te weinig gebeurt. Wat uit het rapport echter wel blijkt is de grote variatie en het wijde bereik van Vrouwenstudies Theologie binnen het eigen vakgebied. De feministische theologie, die tot voor kort vooral op het terrein van de systematische theologie en de bijbelwetenschappen tot interessante nieuwe theorievorming leidde, is uitgewaaierd over vele deelterreinen en wordt op verschillende manieren vertaald wordt binnen

1. Deze bijdrage van Bibi Straatman verscheen eerder in *Raffia*, (jan. 1998).

verschillende vakgebieden. Een trend die zich naast deze uitwaaiering nog steeds doorzet is een steeds grotere interne pluriformisering.

Een terrein waarop de laatste jaren vooruitgang is geboekt is dat van de praktische theologie. Tot voor kort stond de feministisch-theologische inbreng in deze discipline nog in de kinderschoenen. In Nederland en daarbuiten hebben we daarbij veel te danken aan Riet Bons-Storm. Samen met andere feministes binnen de (in het rapport genoemde) International Academy of Practical Theology stelde ze een bundel samen: Denise M. Ackermann and Riet Bons-Storm (eds.) *Liberating faith practices: feminist practical theologies in context*, Peeters, Leuven 1998, waarin een overzicht wordt gegeven van verschillende feministische perspectieven binnen de Praktische Theologiebeoefening. Het is te hopen dat het afscheid van Riet niet een einde betekent van de leerstoel 'Vrouwenstudies in betrekking tot het Pastoraat', maar de aanzet tot een nieuw begin. In elk geval was de conferentie ter gelegenheid van dat afscheid een stimulans voor Vrouwenstudies Praktische Theologie.

3. GRONINGEN: AFSCHIED RIET BONNS-STORM

Op 23 en 24 februari j.l. nam de Groningse faculteit afscheid van Riet Bons-Storm, bijzonder hoogleraar pastoraat binnen Vrouwenstudies Theologie vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk. Dat gebeurde in stijl, met het organiseren van een tweedaagse conferentie over *Feminist Studies in Theology*, waarvoor twee prominente feministische praktische theologen als spreeksters uit het buitenland waren geïnviteerd.

De eerste dag van de conferentie was voornamelijk gewijd aan de inbreng van feministische theologieën in kerk en academie. Prof.dr. Denise Ackermann uit Zuid-Afrika leidde op de eerste dag een workshop over het thema: *Context, Identity and Spirituality*. Ze liet de deelnemsters benoemen welke sociale netwerken belangrijk waren als ze hun identiteit moesten omschrijven. Uit de zelfbeschrijvingen die dat opleverde werd duidelijk in hoeveel verschillende verbanden iets van onszelf ligt: je bent bewoner van een buurt, kerklid, lid van een familie, feministe, theoloog, verbonden met een universiteit, vriendin etcetera. Samen dachten we erover na of er een kern bestond van al die identiteiten die ieder van ons had, en wat de grenzen waren die die kern ingesloten hield. Voor sommigen van ons gold dat de kern van onze identiteiten lag besloten in een verlangen naar heelheid, verbinding. Dat laatste bracht Ackermann in verband met spiritualiteit: het verlangen gekend te worden zoals je ten diepste bent. Andere deelnemsters

bestreden echter dat het nodig was om uit te gaan van één enkele kern. Ze voelden zich heel spiritueel juist in hun meervoudigheid.

Prof.dr. Rebecca Chopp uit de Verenigde Staten sprak over *Self, Other and the Divine: Rethinking Transcendence*. In een boeiend betoog verbond ze verschillende noties van het lichaam met elkaar: de lichamen van vrouwen en mannen, de kerk als het lichaam van Christus en wat in het Engels 'the body politic' heet: de wereld van de politiek. Alle theologie is uiteindelijk terug te voeren op de vraag: wat betekent het om een christen te zijn, in deze tijd, onder deze omstandigheden. Feministes hebben nieuwe antwoorden op deze vraag geformuleerd onder meer door kritisch te kijken naar hoe met lichamen wordt omgesprongen in de verschillende betekenissen van het woord.

Chopp concretiseerde deze inbreng door een beschrijving te geven van de kerk waarin ze zelf participeert, een binnenstadkerk die in de jaren '60 actief was in de burgerrechtenbeweging en die nu steeds meer een ontmoetingscentrum wordt voor homo's en lesbo's. Vanuit deze praktijk van gemeente-zijn worden kritische vragen aan de theologie gesteld: kunnen we een beeld geven van de goede, ware God als we bepaalde mensen vertellen dat ze op grond van een eigenschap van hun lichaam (zwart, vrouw, homo-zijn) niet ware getuigen van Christus kunnen zijn?

In verband hiermee pleitte Chopp ervoor een nieuwe interpretatie te geven van het begrip 'incarnatie'. Ze interpreteerde incarnatie als de notie dat God zich ten volle met het menselijk lichaam verbindt. Christen-zijn betekent ook: volop participeren in 'the body politic'. Om die participatie te onderbouwen gaf Chopp een eigen interpretatie van 'getuigen'. De eerste christelijke getuigen (martyres) getuigden met inzet van hun lichaam. Ook nu kan echt getuigen niet buiten het lichaam om. Wat is de inhoud van een christelijk getuigen met inzet van heel het lichaam? De transfiguratie van deze werkelijkheid. Met minder kunnen mensen aan de rand van de samenleving, mensen die lijden aan hun lichaam niet toe. Enerzijds wortelt de getuige volledig in deze concrete werkelijkheid, anderzijds heeft z/hij weet ervan dat de meest gewone, banale dingen compleet anders kunnen zijn, dat er alternatieve ruimtes zijn, waar een nieuw leven mogelijk is. Chopp pleitte er dan ook voor dat we naast een immanent godsbeeld oog houden voor God als de Transcendente, die staat voor die alternatieve ruimte. Verkrachte meisjes van de middelbare school, die zij hielp opvangen hebben niks aan een immanente God, ze zijn op zoek naar een ruimte waar iets volkomen anders mogelijk is.

De volgende dag, 24 februari, stond in het teken van de vraag wat de taak van de Praktische Theologie (in feministisch perspectief) kon zijn in kerk en academie. Denise Ackermanns lezing, *The Quest for Healing: a*

Contextual Feminist Theology of Praxis beschreef de Zuid-Afrikaanse context na de apartheid. Ze vertelde over het lijden van twee vrouwen in zuidelijk Afrika: Alicia, een 14-jarig meisje dat ontvoerd en verkracht werd door soldaten, en Candida, een vrouw uit Mozambique die de kerk gaande hield in een situatie van oorlog en onderdrukking. In een dergelijke situatie is 'genezing' een kernwoord in kerk en pastoraat. Daarvoor is nodig dat vrouwen uit verschillende contexten samenwerken. Daarbij zijn twee valkuilen: dat ze hun onderlinge verschillen benadrukken (dat deed het apartheidsregime altijd al) en dat ze hun verschillen toedekken. Centraal voor het genezingsproces is het vermogen te luisteren naar de verhalen van het lijden en het her-vertellen, her-verbeelden van de verhalen. Dat is alleen zinvol als onze praxis rust in een hoop op werkelijke verandering. Genezing betekent niet dat mensen terug kunnen gaan naar de situatie van vóór het lijden. Het betekent dat mensen ondanks hun lijden doorgaan met leven, en dat dat leven meer is dan puur overleven.

Rebecca Chopp ging in haar lezing, *Theological Practices and Practical Theology* in op het belang van (kerkelijke en andere) praktijken voor de theologie. We hebben tegenwoordig meer oog voor het belang van de tradities die in verschillende gemeenschappen belichaamd worden. Daarmee samen hangt de ontdekking dat geloof niet zozeer bestaat uit een set ideeën maar eerder uit een aantal praktijken. Christen-zijn houdt in dat je weet wat je onder bepaalde omstandigheden moet doen, hoe je je moet gedragen. Kerkbezoekers weten automatisch wanneer ze moeten gaan zitten, staan, naar voren komen etc. Ze weten welke praktijken gepast zijn binnen een bestaande context. Praktisch-theologische feministen beoordelen de kerk niet zozeer aan de hand van haar geloofsuitspraken, maar aan de hand van wat haar praktijken betekenen voor vrouwen.

Tot slot hield Riet Bons-Storm haar afscheidscollege, getiteld: *Cherchez la mère! De moeder als sleutelfiguur*. Vanuit haar visie op vrouwenpastoraat pleitte ze ervoor dat de theologie, de psychologie en andere disciplines meer doen dan zich welwillend buigen over het object 'vrouw'. Ze wilde een kritische reflectie teweegbrengen bij wetenschappers over hun eigen angsten en verlangens, hun eigen behoeften aan zekerheid en macht. Als voorbeeld van het doorspelen van de eigen uitgangspositie bij wetenschappelijke theorievorming koos ze voor een belichting van de manier waarop in theologie en psychologie wordt omgesprongen met 'de moeder'.

Waar 'God' en 'het vaderlijke' als vanzelfsprekend worden samenge-dacht, wordt 'het moederlijke' voornamelijk negatief gedacht: als de sfeer van verstikkende symbiose waarvan de mens bevrijd dient te worden. Waar de Vadergod bevrijdt, brengt de moedergodin volgens leidende christelijke theologen onmenselijkheid, levensontkenning en verdriet. In dit opzicht

sluiten theologische modellen moeiteloos aan bij dominante mensvisies die in de psychologie worden gehanteerd. Voor Freud was de vrouw voorname-lijk passief. Daarbij zijn vrouwen bedreigend, omdat het vrouwenlichaam openheid, ongedifferentieerdheid en daarmee chaos symboliseert. Moeders vormen met hun kinderen een symbiotische relatie, waarin kinderen dreigen te worden opgesloten. De vader is nodig om het kind uit de verstikkende omknelling van de moeder te bevrijden. Geen wonder dat Freud poneert dat 'die Feindseligkeit des Kindes gegen die Mutter' bij de normale ontwikkeling van kinderen hoort. Bij al deze theorievorming en modellenbouw is degene door wiens ogen naar de werkelijkheid wordt gekeken als vanzelfsprekend het kind (het jongetje). Hiertegenover stelt Bons-Storm dat de veronderstelde symbiose tussen moeder en kind vanuit de beleving van vrouwen een mythe is die ontmaskerd moet worden. De meeste vrouwen willen helemaal niet een verlengstuk van hun kind zijn en beleven zichzelf ook niet als zodanig.

Een goede psychologie dient vrouwen als subjecten te beschouwen, die een relatie hebben met een ander subject, hun kind. Tussen beide subjecten bestaat ruimte. Het kind hoeft niet te leren zelf een subject te zijn door zich af te zetten tegen de moeder, zoals Freud meende. De moeder kan het kind de balans leren tussen assertiviteit en erkenning van de ander, en zo inleiden in een goede relatie met het goddelijke.

(Gé Speelman)

Na de eerste golf feministische proefschriften die een jaar of vijf geleden begon leek het even stil te worden op het front. Er waren wel vrouwen die promoveerden, maar dat deden ze niet op uitgesproken feministische vraagstellingen. Bij het nieuwe onderzoek dat de laatste jaren van start is gekomen lijkt het echter alsof er een toename is van feministische vraagstellingen en werkwijzen. Misschien is dit te danken aan het van de grond komen van het landelijk onderzoeksprogramma 'Lichamelijkheid, Religie en Gender'. Dit programma biedt een stimulerend discussieplatform waarbinnen verschillende vormen van feministische theorievorming met elkaar geconfronteerd worden. Een grote prestatie die werd neergezet door de coördinatoren van het programma was de internationale conferentie in december 1997 in Nieuweschans over 'Corporeality, Religion and Gender'.

In een artikel in *Fier* noemt Inez van der Spek de daar ontwikkelde inzichten 'Warmwatertheologie'. Een dergelijke theologie ontstaat als vanzelf op de plek waar deze conferentie gegeven werd: niet een universiteitsgebouw, klooster of vormingscentrum maar het kuuroord Fontana in Nieuweschans. 'Tachtig vrouwen uit voornamelijk Nederland, de Angelsaksische landen en Duitsland troffen elkaar in de heilzame nevelen van balneobad, sauna en thermaal bad.' Dat theologie behoefte heeft aan voortdurende

bezinning op haar bronnen werd in de warmwaterbronnen van Nieuweschans wel heel letterlijk in praktijk gebracht!

4. INTERNATIONALE CONFERENTIE

'CORPOREALITY, RELIGION, AND GENDER', GEHOUDEN VAN 17-19 DECEMBER 1997 TE NIEUWESCHANS (GRONINGEN)

Deze conferentie werd georganiseerd door het Landelijke Onderzoeksproject Vrouwenstudies Theologie (dr. M. de Haardt en dr. J. Bekkenkamp), van 1-12-1993 tot 1-1-1998 gevestigd aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen van de RUG. De organisatie ervan werd financieel mogelijk gemaakt door subsidies van:

- * De Nederlandse Onderzoeksschool voor Theologie en Religiestudies
- * Het Agricola Instituut
- * De Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen van de RUG
- * De Stichting Filosofie en Theologie

Van 17-19 december 1997 vond in het conferentieoord annex kuuroord Fontana Nieuweschans een internationale vrouwenstudies-conferentie plaats over de thematiek van religie, lichamelijke en gender. Het congres vond plaats op initiatief van de coördinatoren van het Landelijke Onderzoeksproject Vrouwenstudies Theologie en werd ook door hen georganiseerd. Aan het congres namen 70 vrouwen deel, wetenschapsters afkomstig uit 14 verschillende landen, met name uit Nederland, Duitsland en de Angelsaksische landen. De keuze voor kleinschaligheid en de keuze van plaats en thema hingen direct samen met de doelstellingen die de organisatie bij dit congres voor ogen had te weten de presentatie en promotie van het Nederlandse Vrouwenstudies Theologieonderzoek, internationale uitwisseling van onderzoeksresultaten met betrekking tot de thematiek van het Nederlandse onderzoeksprogramma en het verkennen van mogelijkheden tot internationale samenwerking.

Presentatie en promotie van het Nederlandse onderzoek

De aantrekkelijke locatie en het aantrekken van grote namen voor de hoofdlezingen (Carol Christ, Paula Coe en Rosi Braidotti) dienden primair de promotie van het 'eigen' onderzoek. Als directeur van de Nederlandse Onderzoeksschool voor Vrouwenstudies verleende Rosi Braidotti aan het congres ook een Nederlands cachet. Datzelfde gold voor de vertoning van de film *Antonia* van Marleen Gorris, ingeleid door filmtheoretica Anneke Smelik. Middels een uitgebreide mailing (1000 adressen, voornamelijk via

de European Society of Women in Theological Research) en door publicatie van een 'call for papers' in relevante tijdschriften heeft het congres, en daarmee het bestaan van een Nederlands onderzoeksprogramma, grote bekendheid gekregen in vakkringen. Meer mensen dan de 80 die men als limiet aan het aantal deelnemers had gesteld meldden zich aan. Gezien het feit dat uiteindelijk 70 vrouwen hebben deelgenomen aan de conferentie had de organisatie, achteraf gezien, tot een iets hogere graad van overinschrijving moeten besluiten.²

Op de conferentie werd het Nederlandse onderzoeksprogramma gepresenteerd - de deelnemers troffen een Engelstalige versie hiervan in hun conferentiemap - en het eerste product van dit programma, het boek *Begin with the Body. Corporeality, Religion and Gender*. Tegen de afspraken met de uitgever (Peeters in Leuven) in was het boek slechts in vier handgebonden exemplaren aanwezig. De gesproken recensie van prof.dr. Sharon Welch (University of Missouri-Columbia), maakte echter veel goed. Aan haar en aan prof.dr. Riet Bons-Storm, als supervisor aan het landelijk project verbonden, zijn de eerste exemplaren aangeboden.

De uitwisseling van onderzoeksresultaten

Een tweede belangrijke doelstelling van het congres was te komen tot een intensieve uitwisseling van onderzoeksresultaten met betrekking tot de thematiek van het congres, tevens de thematiek van het Nederlandse onderzoeksprogramma. Met name met het oog hierop was gekozen voor kleinschaligheid. De deelnemers konden zich inschrijven voor één van de vier werkgroepen, die tijdens de conferentie drie keer bijeenkwamen. Om het niveau van de discussies te verhogen waren papers ingezameld en verspreid. Elke werkgroep werd voorbereid door twee voorzitters, één vanuit het Nederlandse onderzoeksprogramma en één van buiten. De titels van de workshops en van de personen van de voorzitters waren achtereenvolgens: *workshop 1: Dualistic Thinking and Gender Constructions*, voorgezeten door prof.dr. Athalya Brenner (UvA) en prof.dr. Hedwig Meyer-Wilmes (KUN en Leuven)

workshop 2: Redefining Religion/Religious Studies, voorgezeten door prof.dr. Ursula King (University of Bristol) en dr. Anne Marie Korte (KTU)

2. De eis van betaling als voorwaarde voor definitieve inschrijving hadden we laten varen omdat de wijze van betalen voor velen ingewikkeld bleek en omdat het administratieve systeem van de RUG ons niet bijtijds een overzicht kon bieden van binnengekomen betalingen.

workshop 3: Women's Bodies and Religious Boundaries, voorgezeten door prof.dr. Denise Ackermann (University of Western Cape) en prof.dr. Riet Bons-Storm (RUG)

workshop 4: Transformations in Religious Signsystems, voorgezeten door prof.dr. Sharon Welch (University of Missouri-Columbia) en dr. Els Maeckelberghe (RUG)

Internationale samenwerking

Last but not least stond de organisatie voor ogen om door dit congres nieuwe internationale contacten te leggen, en waar mogelijk deze en reeds bestaande contacten om te zetten in meer concrete vormen van samenwerking. De hoofdlezingen van voor elk wat wils, de gezamenlijke maaltijden en het aqua-gebeuren creëerden een sfeer die buitengewoon bevorderlijk bleek voor het leggen van nieuwe en het versterken van bestaande contacten. Het onderlinge e-mail verkeer is sinds de conferentie sterk toegenomen.

Aan het eind van de conferentie zijn de mogelijkheden voor concrete samenwerkingsprojecten in een select internationaal gezelschap doorgesproken. Besloten is prioriteit te verlenen aan het opzetten van gezamenlijke begeleidingsprojecten voor promovendi, aan een nieuwsbrief op het internet, en aan een samenwerking tussen ESWTR en AAR. Inmiddels is ook de uitgave van een Nederlands boek in Engeland geregeld en het plan ontwikkeld om in de komende vier jaar twee boeken uit te brengen, waarin ook plaats is voor tot artikelen uitgewerkte congrespapers. Het eerste boek rond *Women's Bodies and Religious Boundaries*, een tweede boek rond *Dualistic Thinking and Gender Constructions*. Met groot enthousiasme werd het voornemen om over vier jaar opnieuw een conferentie te organiseren, dan over een nieuwe 'vierjarethematiek', begroet. De organisatie kan terugzien op een buitengewoon geslaagde conferentie!
(Maaïke de Haardt en Jonneke Bekkenkamp)

5. IWFT-LUSTRUM

Wat voor bronnen in Vrouwenstudies Theologie ook gebruikt worden, zonder passie zou het moeilijk zijn de lange mars door de instituties vol te houden. Terecht daarom dat de IWFT haar twintigste verjaardag in november 1996 vierde met een bijeenkomst waar *Passie* centraal stond.

Terugblikkend op twintig jaar feministische theologie op de faculteiten vroeg pionier van het eerste uur Willemien Boot zich af waar het straatruoer in de feministische theologie gebleven was. 'Waar zit de passie tegenwoordig?' was haar uitdagende vraag. Die leverde een reactie op waarbij verhalen over

vervelend gedrag van mannelijke regisseurs, theologen, sollicitatiecommissies en gemeenteleden de boventoon voerden. Waarop Willemien riposteerde: 'Kennelijk zijn we nog steeds bezig te reageren op mannen.'

Dat die uitspraak niet helemaal terecht was bleek in het middagprogramma, waar vrouwen verdeeld over verschillende workshops hun positieve, constructieve passies uitleefden: passie voor politiek, passie voor vrouwen, passie voor theologie en passie voor verhalen. Hierna werd een debat gehouden over de stelling 'Zonder pijn geen passie', die zowel fel aangevallen als verdedigd werd. Het geheel werd afgesloten met een heerlijk feestdiner.

(ontleend aan Katinka Broos)

6. *FIER*

In diezelfde IWFT wordt telkens geprobeerd de verbindinglijnen tussen de feministisch-theologische wetenschap en de vrouw-en-geloofbeweging binnen en buiten de kerken te trekken. Dat laatste is nu gemakkelijker geworden door de fusie van twee tijdschriften: *Mara*, opgekomen vanuit Vrouwenstudies Theologie, en *Vrouw en Woord*, forum voor de vrouw-en-geloofbeweging zijn samengegaan in het nieuwe tijdschrift *Fier* (*Feministisch, Inspirerend, Eigenzinnig en Religieus*). Het levert een goede mengeling op van gedegen (maar niet lange) achtergrondartikelen waarin aandacht wordt besteed aan inhoudelijke discussies op het terrein van literatuur, cultuur en religie en informatieve en commentariërende rubrieken. Zo blijven feministisch-theologische thema's verbonden met de ervaringen van vrouwen in kerk, wetenschap en samenleving.

Zo beginnen en eindigen we deze 'kroniek' met het benadrukken van het belang van *ervaring* als bron van feministische theologie: de veelkleurige ervaring van vrouwen, wetenschapsters, gelovigen binnen en buiten de kerken, vrouwen die vanuit heel verschillende uitgangsposities actief zijn binnen deze pluriforme samenleving, die hun ervaring inzetten als sleutel tot het begrijpen en interpreteren van haar religieuze erfgoed.

(Gé Speelman)